

ВИНИЦИЈЕ Б. ЛУПИС

Институт друштвених знаности „Иво Пилар“, подручни центар Дубровник
vinicije.lupis@pilar.hr

ЉУБОМИР МИЛАНОВИЋ

Византолошки институт САНУ, Београд
milanovic.ljubomir@gmail.com

ВИЗАНТИЈСКИ ЛИТИЈСКИ КРСТ ИЗ ЖУПЕ ДУБРОВАЧКЕ

У Цркви Светог Николе у Жакули у Жупи дубровачкој чува се византијски литијски крст. Досадашња истраживања су га датовала између 6. и 10. века. Крст је пронађен на локалитету Цркве Светог Ђурђа, која, највероватније, потиче из периода између 10. и 12. века, као и некропола око цркве, са траговима ранијих укопавања. Крст је капљичастог типа, са натписима који прослављају Светог архистратига Михаила и помињу чудо у Хони. Рад се бави новим, прецизнијим датовањем самог крста, као и утврђивањем његовог могућег порекла и функције.

Кључне речи: крст, литија, Жакула, архистратиг, Св. Михаило, Хона, Св. Ђорђе, Жупа дубровачка

A Byzantine processional cross is preserved in the church of St. Nicholas in Žakula in Župa dubrovačka. Past research has dated the cross between the 6th and 10th centuries. This artifact was found at the archeological site of St. George's church, which was most likely constructed between the 10th–12th centuries. The cross is of a tear-shaped type and bears inscriptions that invoke the name of Archistrategos Michael and refer to his Miracle at Chonae. This paper aims to give a new, more precise date for the cross, as well as determining its possible origin and function.

Key words: cross, procession, Žakula, Archistrategos, St. Michael, Chonae, St. George, Župa dubrovačka.

* Ова студија представља резултат истраживања обављених у оквиру пројекта *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* (ев. бр. 177032) Византолошког института САНУ. Желимо да захвалимо др Дејану Целебџићу на великој помоћи око ишчитавања натписа. Све грешке у раду су наша одговорност.

У Цркви Светог Николе у Жакули, коју је по предању саградио поморац Зец из Жакуле пребродивши олују у Трсту, чува се византијски литијски крст, који је до сада у науци датиран у период између 6. и 10. века.¹ Средње величине, висине 25,8 цм и ширине 21 цм, крст је направљен од бронзе. На њему је у непознатом периоду на укрсници кракова додато Распеће (сл. 1 и сл. 2). Крст припада тзв. капљичастом типу, чији се крајеви кракова завршавају наглашеним округлим наставцима.² На крсту из Жакуле недостаје један округли наставак на левом хоризонталном краку. На сва четири крака крста на аверсу и реверсу налази се натпис, који је угравирани на грчком, мајускулом, са акцентима и лигатурама. На аверсу крста на вертикалном краку горе је натпис $\acute{\omicron} \acute{\alpha}\rho\chi\iota$ (στράτηγος), а доле $M\eta\chi(\acute{\alpha}\eta)\lambda$. На хоризонталним крацима аверса слева надесно је натпис: $\acute{\omicron} \acute{\alpha}\rho\beta\alpha | \lambda\iota\acute{\omicron}\tau(\eta\varsigma)$ (сл. 3). На реверсу крста на горњем вертикалном краку је исписано $\acute{\omicron} \acute{\alpha}\rho(\chi\iota\sigma\tau\rho\acute{\alpha}\tau\eta\gamma\omicron\varsigma)$ или $\acute{\alpha}\rho(\chi\acute{\alpha}\upsilon\upsilon\epsilon\lambda\omicron\varsigma)$, а на доњем $\mu\eta\chi(\acute{\alpha}\eta)\lambda$. На хоризонталном краку реверса слева надесно је угравирано $\acute{\omicron} \epsilon\nu \tau(\alpha\iota\varsigma) | \chi\omicron\nu(\epsilon\varsigma)$ (сл. 4). Крст се завршава усадником на који се причвршћивао носач крста у опходу, а који је, највероватније, додат у позније доба.

Накнадним истраживањем је утврђено да је бронзани крст пронађен двадесетих година 20. века на локалитету Св. Ђурђа код места Петрача у Жупи дубровачкој.³ На том месту је откривен антички и раносредњовековни локалитет, чије се постојање може пратити од 2–3. па све до 12. века. На локалитету је откривен и глагољски натпис, највероватније из 11. века, који говори о зидању Цркве Св. Ђорђа. Саставили су га извесни Иван и Стефан, позивајући се при зидању на помоћ Св. Силвестра и Св. Софије.⁴ На локалитету у средњовековној некрополи у гробу бр. 7 пронађен је сребрни *miliaresion* новац византијског цара Константина VII Порфирогенита (913–959), кован између 930. и 944. године, док су изван гробова пронађене четири византијске бронзане кованице из 11. и 12. века.⁵ Крст по облику и величини одговара византијским литијским крстовима, а грчки натпис само потврђује његову провинцијску. Остаје

¹ *Lupis*, О оphodnom križu kapljicaštog tipa, 65–77; *Žeravica, Kovačić, Perkić, Brailo*, Arheološka baština, 56. По свему судећи, сама Црква Светог Николе је саграђена, највероватније, на темељима старије, која се први пут спомиње у визитацији црквене жупе 1681. као капела у Челопецима. види ADB, III–3, Acta Visitationis Archidionocesis Ragusina (1679 – 1682), без пагинације; *Macan*, Crkve na području Župe, 29.

² *Sandin*, Middle Byzantine Bronze Crosses, 21, 27; *Cotsonis*, Byzantine Figural Processional Crosses, 40.

³ *Lupis*, О оphodnom križu kapljicaštog tipa, 65–77. Петрача се налази у горњем делу Жупе, која је до 11. века била под управом Травуније, да би крајем 11. века потпала под власт Дукље, а у 12. веку под власт Немањића, види *Perkić*, Rezultati arheoloških istraživanja, 65–66.

⁴ Уломак са натписом је дужине 13,4 цм, висине 10,6 цм а дебљина му је 3 цм. Сам натпис је плитко урезан и састоји се из 8 редова текста. *Perkić*, Rezultati arheoloških istraživanja, 87; *Čunčić, M., Perkić, M.*, Hrvatski glagoljski natpis Župe dubrovačke iz 11. stoljeća, Slovo 59 (2009) 77–122.

⁵ Бронзане кованице су припадале периоду царева Алексија I Комнина (1081–1118) и Јована II Комнина (1118–1143), *Perkić*, Rezultati arheoloških istraživanja, 76, 81.

Сл. 1. Крст, Црква Св. Николе, Жакула,
10–12. век, првобитно стање, аверс (лево)

Сл. 2. Крст, Црква Св. Николе, Жакула,
10–12. век, реверс (горе)

непознато да ли је био намењен некој цркви у Жупи дубровачкој или је ту донесен однекуд. У овом раду ћемо прецизније датовати крст и покушати на основу натписа да утврдимо могуће место његовог порекла и функцију.

Капљичасти типови крста, какав је пример из Жакуле, нису неуобичајена појава у средњем веку. Наиме, тај назив потиче од специфичног облика завршетка углова кракова крста или серифа на којима се налазе сферични медаљони, који могу бити и у облику ширих капљица течности. Производили су се у Византији у различитим величинама – од напрсног крста малих димензија, преко средње величине, до великих, литијских крстова.⁶ О почецима производње сведоче сачувани примерци, али и ликовне представе. Тако је сачуван велики капљичасти крст

⁶ Sandin, Middle Byzantine Bronze Crosses, 1–21.

Сл. 3. Крст, Црква Св. Николе, Жакула, 10–12. век, идеална реконструкција, аверс

Сл. 4. Крст, Црква Св. Николе, Жакула, 10–12. век, идеална реконструкција, реверс

јерменског порекла из 6. века, сада у Археолошком музеју у Истанбулу.⁷ Такође су из раног периода сачувани мањи крстови, какав је, највероватније, примерак из Палестине, из 6. или с почетка 7. века, који је накнадно постао део полијелеја⁸ (данас је у њујоршком Музеју Метрополитен), или крст са капљичастим завршецима пронађен на локалитету Царичин град у Србији из истог периода.⁹ На мозаику из Цркве Сан Аполинаре у Равени из 6. века приказан је тзв. крст латинског облика опточен драгим камењем, с тим што се на тој представи његови крајеви завршавају у облику капљица.¹⁰ Слична представа крста је сачувана на патени из музеја Ермитаж, такође из 6. века,¹¹ као и на мозаичкој представи крста у медаљону сачуваној у југозападној просторији изнад вестибила Цркве Свете Софије у Цариграду, широко датоване између 6. и 8. века.¹²

⁷ Крст је изузетних димензија, висине 58 цм и ширине 31,2 цм. Датован је на основу царских печата на њему, који потичу из раног периода владавине Јустинијана око 547. *Cruikshank Dodd*, *Three Early Byzantine Silver Crosses*, 165–179, 166.

⁸ По свему судећи, крст је накнадно додат на полијелеј. Оригиналнo, крст је постављен на шаку која се ослања на орб и има рупу у себи, која је највероватније служила као усадник у који се постављао носач крста у опходу или при излагању, *Age of Spirituality*, каталoшки број 557, 621–622.

⁹ *Byzanz: Pracht und Alltag*, 240.

¹⁰ Крст је део сцене Трансфигурације у апсиди цркве, *Age of Spirituality*, каталoшки број 505, 562.

¹¹ Патена садржи представе анђела који фланкирају крст капљичастог типа, *Byzantine art in the Collection of Soviet Museums*, каталoшки број 78, 283.

¹² *Mango*, *Materials for the Study of the Mosaics*, 45. Такође види, *Underwood*, *Notes on the Work of the Byzantine Institute*, 292–293.

Капљичасти бронзани примерци крстова су постали део масовније производње, посебно у Цариграду и Солуну, после иконоклазма, од 9. века, да би производња добила замах у периоду између 11. и 12. века.¹³ Из периода после иконоклазма сачувано је доста примерака различитих величина, као што је напрсни крст са натписом из Бугарске из околине Голеша из 10. века, димензија око 4,7 цм¹⁴ или велики литијски крстови попут оних који су пронађени у престоницама Првог и Другог бугарског царства, Плиски, Преславу и Трнову, из периода између 9. и 12. века.¹⁵ Слични примерци крстова из Бугарске сачували су се и у приватној колекцији Георга Пилихоса у Атини, која обухвата период од иконоклазма до 12. века.¹⁶ И на делима примењене уметности из тог периода приказују се крстови капљичастиг типа, као на примеру странице триптиха од слоноваче из колекције Думбартон Оакс из друге половине 10. века.¹⁷ Такви крстови су се правили све до пропасти Византије у 15. веку, и то најчешће од бронзе, што је био назив за све легуре које су имале одређени проценат бабра у себи.¹⁸

Сачувани примерци крстова капљичастиг облика указују на различите начине украшавања, што је свакако имало ефекта на њихову функцију и презентацију. Основна подела је на крстове без икакве декорације или са сведеном орнаменталном декорацијом, као на крсту из периода 10–11. века из Државног музеја у Берлину.¹⁹ Велики број крстова капљичастиг типа имају само натпис, какав је пример из Жакуле, или комбинацију натписа и орнамента, као на крсту из Краљевског музеја Онтарио у Торонту, из 10. или раног 11. века.²⁰ Свакако су најраскошнији крстови који садрже фигуративну представу, обично у комбинацији са натписом, а понекад и орнаментом. Најчешће се ради о представама Христа и Богородице, као и одређених светитеља, у целој фигури или у медаљонима. Тако су на крсту из колекције Канелопулос у Атини из 11–12. века представљени Свети Константин и Јелена у стојећем ставу, са подигнутим рукама у молитви. Поред њих је натпис који их идентификује.²¹ Сличан је и

¹³ Sandin, Middle Byzantine Bronze Crosses, 1, 49.

¹⁴ Дончева-Петкова, Средновековни крстове енколпиони от Българија, каталогски број 1253, 483.

¹⁵ Tomev, Константинополски процесийни крстове, 25–33.

¹⁶ Καρυγιάννη, Μεταλλικοί Σταυροί της Πρώτης και Μέσης Βυζαντινής Περιόδου, 193–204.

¹⁷ Byzantine Art a European Art, 181, сл. 90.

¹⁸ Scott, Podany, Ancient Copper Alloys, 31–60; Mango, Bouras, Bronze, 326–327; Sandin, Middle Byzantine Bronze Crosses, 24–25.

¹⁹ Пример крстова из Детроита или Малкове колекције из Торонта, Sandin, Middle Byzantine Bronze Crosses, 206–209. За крст из Берлина, види, Wulff, Altchristliche und Mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke, каталогски број 944, сл. XLIV, 4.

²⁰ Sandin, Middle Byzantine Bronze Crosses, 252.

²¹ Исто, 287–290. Појављивање Светих Константина и Јелене на крсту свакако је у контексту проналажења Часног крста и његовог култа. Слична представа Константина и Јелене, само на медаљонима, налази се на крсту у Музеју Бенаки у Атини из 10. или 11. века, Teteriatnikov, The True Cross Flanked, 169–188, 186.

крст из Музеја Метрополитен у Њујорку са представама Деизиса, као и Светог арханђела Михаила и Светог Ђорђа у медаљонима.²² Понекад се на укрсници крста представља Распеће, као на крстовима из Константинопаља, сада у Музеју Бенаки у Атини, као и у Историјско-уметничком музеју у Бечу из 10. века.²³ Натписи у комбинацији са фигуративним представама на крстовима најчешће идентификују фигуре светитеља или сцене, а могу и да означавају ктиторски натпис или вотивну поруку и молитву, као на примеру крста Никите Гезианоса из 10–11. века, сада у Музеју Коринта.²⁴

На крсту из Жакуле натпис се налази и на аверсу и на реверсу. Није уобичајено да обе стране садрже натпис или да су декорисане фигуралним представама. Уколико је фигурална декорација на аверсу, на реверсу је у највећем броју случајева изостављена. Слично је и са орнаменталном декорацијом или натписима.²⁵ Свакако постоје примери где су и аверс и реверс богато фигурално декорисани, као на крсту из колекције Џорџа Ортиза из 11. века.²⁶ Најбољи сачувани пример крста са натписом на обе стране је реликвијарни крст Леа из Музеја уметности и историје у Женеви из 10–11. века. Тај капљичасти бронзани крст је опточен танком сребрном оплатом на којој је угравирани и позлаћени натпис у унцијалу. На натпису је епиграм чији се први део односи на наручиоца крста, патрикија Леа, а други представља енкомион арханђелу Михаилу, коме је крст, највероватније, и посвећен.²⁷

Као што смо видели, до сада је у науци крст из Жакуле датован у ширем временском периоду од 6. до 10. века. Подробнијом анализом самог натписа на крсту, као и анализом локалитета на коме је пронађен, може се установити прецизније датовање. Наиме, на угравираном натпису крста коришћени су акценти и спиритуси. Ако се узме у обзир чињеница да се акценти и спиритуси обично не појављују на епиграфским споменицима пре 11. века, онда долазимо до *terminus post quem* у коме је крст могао настати.²⁸ У натпису је на неколико места уместо *joīīe* написана *eīīa*, као и *омикрон* уместо *омеје*, нпр. код речи Μηχ(αή)λ уместо Μιχ(αή)λ ό и ἀρβα | λιότ(ης) уместо ό Ἀρβα λιότ(ης). На такву замену не треба гледати као на правописну грешку, већ на извесно правило које је на основу сачуваних примерака крстова постало уобичајно у периоду између 11. и 12. века. Тако је на крсту из Канелопулосове колекције у Атини из

²² Sandin, Middle Byzantine Bronze Crosses, 290–297.

²³ Byzantium at Princeton, 83–84.

²⁴ Byzantine Art a European Art, каталожки број 555, 454.

²⁵ Sandin, Middle Byzantine Bronze Crosses, 293.

²⁶ Марковић, Представе Св. Павла Кајумског и Св. Никите Гота, 487–512; Marković, Notes on a Byzantine Processional Cross from the George Ortiz Collection, 33–52.

²⁷ Bouras, The reliquary Cross of Leo, 179–180.

²⁸ Mango, Byzantine Epigraphy, I, 242. Види такође, Rhoby, Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken, 70–72.

11–12. века ι замењена η , као и на крстовима из прве половине 11. века, у Музеју Метрополитен у Њујорку, као и на крсту из 11–12. века, у Краљевском музеју Онтарио у Торонту.²⁹

Да би се одредили могући *terminus ante quem* настанка крста, свакако се треба вратити на место његовог налаза. Наиме, на локалитету су, као што смо навели, пронађени новчићи који указују на то да су коришћени све до 12. века, што се негде поклапа са византијском владавином на овим просторима. Дубровник са околином је био под номиналном влашћу Византије све до пада Цариграда 1204. године.³⁰ Локалитет гробља код Цркве Светог Ђурђа код места Петрача у Жупи дубровачкој налази се у горњем делу Жупе, која је у раном средњем веку била углавном насељена словенским живљем.³¹ На основу археолошких истраживања и остатака гробова, произилази да је гробље, највероватније, настало и било коришћено за уповавања од 10. до 12. века.³² Најстарији новчић пронађен као део гробног материјала, као што смо навели, јесте *miliaresion* новац византијског цара Константина VII Порфирогенита из периода прве половине 10. века.³³ Остале византијске кованице припадају периоду 11. и 12. века и нађене су изван гробова. У садашњу Цркву Светог Ђурђа су као сполије уграђени архитектонски уломци, највероватније са првобитне цркве, пронађени на локалитету. На основу аналогije са уломцима пластике из цркава Светог Михајла у Стону и Светог Петра у Дубровнику, пластика из Цркве Светог Ђурђа се оквирно датује у период између 10. и 11. века.³⁴ То свакако указује да је постојала старија црква на гробљу, која је, вероватно, била активна између 10. и 12. века. Да ли је садашња Црква Светог Ђурђа саграђена на темељима те старије грађевине посвећене Светом Ђорђу, како указује глагољски натпис, тешко је рећи, јер су приликом обнове цркве 1976. старији темељи потпуно уништени.³⁵ Уколико је заиста ископан на овом локалитету, онда можемо претпоставити да, свакако, није могао настати после 12. века, чиме се донекле одређује *terminus ante quem* самог крста.

Интересантно је да је на подручју јужне Далмације пронађен још један крст чији се уломак чува у ризници корчуланске катедрале. Само место проналаска овог уломка није познато, али се претпоставља да је потекао негде са наведеног подручја, могуће и из самог Дубровника и околине. Од крста са Корчуле сачувана је само десна, хоризонтална половина (сл. 5). Крст је израђен од бронзе и припада капљичастом типу. На основу каталога ризнице корчуланске

²⁹ Sandin, Middle Byzantine Bronze Crosses, 288–290, 290–297 са другим примерима.

³⁰ Ферлуја, Византијска управа у Далмацији, Београд, 1957, 87–150.

³¹ Луčić, Топонимija dubrovačkog područja, 172.

³² Урађена је и Ц14 анализа костију, која потврђује раздобље од 10. до 12. века. Čunčić, Perkić, Hrvatski glagoljski natpis, 81, н. 13.

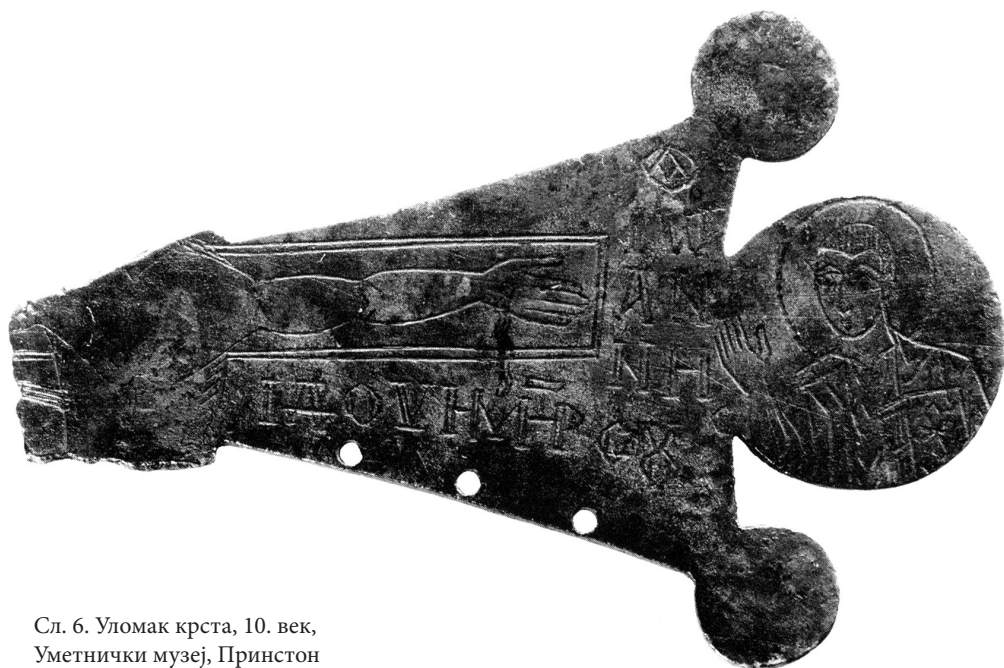
³³ исто, 81.

³⁴ Perkić, Rezultati arheoloških istraživanja, 88–90, са старијом литературом.

³⁵ Čunčić, Perkić, Hrvatski glagoljski natpis, 79, н. 7.

Сл. 5. Уломак крста, 11–12. век,
Ризница катедрале у Корчули

Сл. 6. Уломак крста, 10. век,
Уметнички музеј, Принстон

катедрале, крст је датован између 11. и 12. века.³⁶ На сачуваном уломку налазе се угравирано медаљони са обе стране, са ликовима Светог Николе и Светог Козме. У медаљонима је поред лика и грчки натпис који идентификује светитеља. Свети Никола је приказан фронтално са брадом и кратком косом, једноставним потезима, скоро графичким цртама. У левој руци држи књигу, док десном благосиља. По стилу израде, фигуре светитеља припадају основном графичком стилу 11. века, који се одликује јасним контурама, једноставно артикулисаним детаљима, нормалним или ширим пропорцијама, фронталношћу и тенденцији ка апстракцији.³⁷ Што се аналогија тиче, најсличнији начин израде и графичког приказивања једноставним потезом указује на два крста, Наиме, на крсту из 10. века, у Музеју Бенаки, представљени су на укрсници Христ и Богородица на аверсу и реверсу, а у медаљонима на крајевима крста су ликови светитеља.³⁸ Сличну израду светитеља имамо и на уломку крста с краја 10. или почетка 11. века из Принстонског музеја (сл. 6).³⁹ На оба крста фигуре су урезане танким потезом у једној линији, прилично грубо и у основним цртама. Док је фигура Светог Николе на корчуланском уломку изгравирана сложеније, са детаљима перли око нимбуса и на одећи и корицама књиге, докле су слова угравирана само са једном линијом. На основу ове аналогије свакако можемо претпоставити да је и крст са Корчуле израђен негде у периоду између 10. и –11. века, што указује на промет таквих крстова на подручју јужне Далмације, који је свакако повезан са византијском влашћу у том периоду.

Остаје отворено питање порекла и намене крста. На основу форме, крст из Жакуле припада категорији тзв. литијских крстова. Та врста крстова се најчешће користила у току литија, процесиија организованих поводом важних црквених празника или других прилика прописаних типиком манастира.⁴⁰ Различити извори од 4. до 7. века потврђују да су крстови држани на олтарима, испред или иза њега, затим на епистилима и парапетним плочама иконостаса, на зидовима олтарског простора, на амвонима, и на различитим местима у наосу цркве.⁴¹ Иако се у науци крстови средње величине, од 10 цм до више од једног метра, означавају као „процесиони“ или литијски, то не значи априори да су сви они заправо ношени у процесиијама. Термин литијски није увек најпрецизније формулисан за такву врсту крстова, јер су они средње величине коришћени на разне начине.⁴² Ношење крстова у литијским процесиијама потиче из световних царских ритуала

³⁶ Tulić, Kudiš, *Opatska riznica*, 18–21, 20, сл. А 27.

³⁷ Kazhdan, *Epstein*, *Change in Byzantine Culture*, 98.

³⁸ Cotsonis, *Byzantine Figural Processional Crosses*, 42–43, сл. 18a–b.

³⁹ *Byzantium in Princeton*, 83–84. За другачије датовање види, Sandin, *Middle Byzantine Bronze Crosses*, 324–328.

⁴⁰ Sandin, *Middle Byzantine Bronze Crosses*, 72–98; Cotsonis, *Byzantine Figural Processional Crosses*, 8–40.

⁴¹ Sandin, *Middle Byzantine Bronze Crosses*, 4.

⁴² Hostetler, *The Art of Gift-Giving*, 11.

4. и 5. века.⁴³ Текст *De Ceremoniis* Константина VII Порфирогенита из десетог века (945–959) даје нам увид у контекст и начине коришћења таквих крстова не само у 10. веку већ и у ранијим периодима.⁴⁴ Тако се у тексту спомиње употреба крста у процесијама повезаним са царским ритуалом, као што је крунисање,⁴⁵ или царски тријумф и *adventus*.⁴⁶ Свакако су најбројније биле литије поводом одређених црквених празника,⁴⁷ а посебно су истакнуте процесије везане за Цркву Свете Софије, у којима је поред патријарха и осталог свештенства учествовао и цар.⁴⁸

Типици манастира указују на поштовање крстова неvezано за царске церемоније. Типик Грегорија Пакуријана за Манастир Бачково из 1083. описује емајлирани крст изложен на олтару,⁴⁹ а многи типичи помињу донацију крстова манастирима. Тако текст типика Манастира Кехаритомени из 1110–1116. помиње да су крстови често поклањани, али говори и о њиховом распореду у оквиру манастира.⁵⁰ У свом тестаменту из 1059. Евстатије Воила набраја предмете које је донирао цркви у Кападокији, међу којима и три крста, од којих је један посебно истакнут и наглашено је да га треба користити у литијама.⁵¹ Употреба крстова у литијама је документована и у ликовним делима средњег века, па тако имамо илустровану сцену коришћења крста у ритуалу преноса моштију приказаној на слоновачи из Трира, датованој између 5. и 9. века (сл. 7).⁵² Илуминирани рукописи такође сведоче о литијској употреби крстова, као што је приказано на минијатурама из рукописа Менолога Василија II (Cod. Vati. gr. 1613) (979–1025)⁵³ или Скиличине Хронике (Chronicle of Skylitzes, cod. gr. Vitr. 26–2) из 12. века (сл. 8).⁵⁴

⁴³ Kantorowicz, *The King's Advent*, 212; Taft, *The Pontifical Liturgy of the Great Church*, 279–307, 89–124, н. 109.

⁴⁴ *Constantine VII Porphyrogenetos, De Ceremoniis* (The Book of Ceremonies), with the Greek edition of the *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (Bonn, 1829), translated by A. Moffatt, M. Tall, Canbera 2012. Види такође, Galvaris, *The Cross in the Book of Ceremonies*, 99.

⁴⁵ На крунисању Леа I било је крстова у процесији, као и стационираних, *De Ceremoniis* 91, 414–415.

⁴⁶ Описане су *adventus* церемоније цара Теофила из 831, као и Василија I из 879, *De Ceremoniis*, 502–506.

⁴⁷ Једна од њих је и уздизање Часног крста, која се прослављала 14. септембра, *De Ceremoniis*, 22, 124–128.

⁴⁸ *De Ceremoniis*, 1, 29–30, 111, 129.

⁴⁹ Pakourianos: *Typikon of Gregory Pakourianos*, 526, 552.

⁵⁰ Kecharitomene: *Typikon of Empress Irene Doukaina Komnene*, 716.

⁵¹ *Vryonis, The Will of a Provincial Magnate*, 267.

⁵² Milanović, *The Politics of Translatio*, 108–111; Milanović, *Delivering the Sacred*, 106–123, 115. За датовање види, 109–110.

⁵³ Илуминације 350, 192 приказују литије које обележавају успомену на земљотресе из 5. и 8. века, који су се догодили 26. јануара и 26. октобра, Cotsonis, *Byzantine Figural Processional Crosses*, 21–22. За датовање рукописа види, *Der Nersessian Remarks on the Date of the Menologium*, 100–125; Ševčenko, *On Pantoleon the Painter*, 241–249.

⁵⁴ Fol. 210 v. За опис илустрације види, Tsamakda, *The illustrated chronicle of Ioannes Skylitzes*, 236. За најновије датовање и старију литературу, види Boeck, *Imagining the Byzantine Past*, 32–41.

Сл. 7. Слоновача из Трира, 5–9. век, Ризница катедрале у Триру

Сл. 8. Хроника Скилице (Chronicle of Skylitzes, cod. gr. Vitr. 26-2) фол. 210в, 12. век, Национална библиотека, Мадрид

Усадник на крсту упућује на литијску функцију самог крста. Нажалост, на крсту из Жакуле усадник је из познијег периода, па се не може са сигурношћу тврдити да ли је постојао и на оригиналном крсту. То свакако не би значајно допринело одређивању његове функције, јер као што је речено, постоје алтернативни начини коришћења крстова са усадницима и они нису увек ношени у процесијама.⁵⁵ Укратко, као што смо видели, крстови су често донирани црквама

⁵⁵ Mango, La croix dite de Michel le Cerulaire, 41–49; Sandin, Middle Byzantine Bronze Crosses, 4.

и манастирима после иконоклазма, најчешће од стране угледних особа. Они су у одређеним церемонијама ношени и поштовани као и иконе. Били су излагани или у олтарском простору или у његовој близини. У свим врстама свечаности крстове је носило искључиво свештенство. Свакој цркви је био потребан бар један литијски крст, а већина их је имала и неколико.⁵⁶ У средњовизантијском периоду донирање је утицало на иконографију која се појављује на крстовима, као и на карактер натписа.⁵⁷ Битно је нагласити да декорација извесних крстова често кореспондира са местом коме припадају, односно којем су намењени. На основу иконографије реверса на крсту из Музеја уметности и историје у Женеви, а на коме преовлађују сцене посвећене Св. Илији, може се закључити да је крст припадао цркви или манастиру посвећеним том пророку.⁵⁸ Символика и лична преданост крсту у средњовизантијском периоду означава да се појединац молио или је поштовао крст најчешће са сотириолошком или апотропејском импликацијом у мислима.⁵⁹ Из тог разлога одабрани иконографски програми потенцирају углавном сотириолошки или есхатолошки контекст. Често су крстови били предмети вотивног даривања, а натписи на њима су упућени као молитве одређеном светитељу.⁶⁰

Натпис са обе стране крста из Жакуле се обраћа Светом архистратигу или арханђелу Михаилу. Као што смо видели, на аверсу крста су исписана слова $\theta \ \alpha \rho \chi \iota$ (στράτηγος), која недвосмислено указују на име *архисџрајији*. На реверсу су исписани само $\alpha \rho$ (χιστράτηγος), што указује на то да се понавља реч *архисџрајијиос*, али може бити и почетак речи арханђел $\alpha \rho$ (χάγγελος). То не изненађује будући да је арханђел Михаил поштован и на истоку и на западу хришћанског света. Посебно треба истаћи раширеност његовог култа у Византији, где су му посвећиване бројне цркве и где су га државни и црквени прелати, као и сами владари, често поштовали као заштитника.⁶¹ Његов лик се појављује како у монументалној уметности тако и на мањим објектима примењене уметности. Од средине 10. до средине 11. века експанзија култа арханђела Михаила се највише проширила, како у Византији тако и у земљама западне Европе.⁶² Популарност светитеља се, очигледно, поклапа са миленијумским страхом око

⁵⁶ *Mundell Mango*, Silver from Early Byzantium, 87; *Cotsonis*, Byzantine Figural Processional Crosses, 29–32.

⁵⁷ *Cotsonis*, Byzantine Figural Processional Crosses, 49–54; *Sandin*, Middle Byzantine Bronze Crosses, 125.

⁵⁸ *Marković*, Notes on a Byzantine Processional Cross, 46.

⁵⁹ *Spineto*, Il simbolismo della croce, 75–87.

⁶⁰ *Sandin*, Middle Byzantine Bronze Crosses, 118; *Hostetler*, The Art of Gift-Giving, 11–20.

⁶¹ *Rohland*, Der Erzengel Michael, 50–144; *Габелић*, Циклус Арханђела, 20–30; *Peers*, Subtle bodies, 7–11; *Schaller*, Der Erzengel Michael, 21–39, 263–294.

⁶² *Callahan*, Cult of St. Michael the Archangel, 181–204; *Sensi*, Santuari e culto di S. Michele nell'Italia centrale, 241–280; *Stepanov*, Venerating St. Michael the Archangel, 41.

године 1000, у којој би арханђел имао значајну улогу као психопомпос, или носилац душа.⁶³ У Византији је арханђел имао више улога. Између осталог, био је један од заштитника Цариграда. Почев од 9. века, уз исцелитељску улогу постао је посебно значајан у Византији и као вођа небеских сила и симбол царске победе.⁶⁴ Док је исцелитељска улога арханђела Михаила била израженија у раном периоду, у току 5–6. века, касније је преовладала његова ратничка функција.⁶⁵

На арханђела Михаила упућује још један део натписа на хоризонталном краку аверса крста из Жакуле, $\acute{\omicron} \epsilon\nu \tau(\alpha\iota\varsigma) | \chi\omicron\nu(\epsilon\varsigma)$, који се односи на легенду о Чуду у Хони. У Малој Азији у месту Хони налазило се велико светилиште, које је било средиште ходочасника и прославе Светог арханђела Михаила све до касног 12. века. Светилиште је формирано око лековитог извора воде поред кога је изграђена црква посвећена арханђелу Михаилу и која ће постати средиште његовог култа. Овде ће људи долазити у потрази за исцељењем све до 1189, када је црква изгорела.⁶⁶ Епизода Чуда у Хони везана је за поменућу Цркву арханђела у Колоси, касније Хони у провинцији Фригији. Легенда која се односи на то светилиште је сачувана у неколико верзија, од којих најстарија потиче између 5. и 7. века. Цариградски ђакон Панталеон ће такође писати о тој легенди почетком 10. века, као и Симеон Метафраст, крајем 10. века.⁶⁷ У 12. веку ће легенда постати основа званичном црквеном празнику који се прославља 6. септембра по црквеном календару. У основи, легенда помиње место Херетопа код Јераполиса, у близини којег је постојао извор с малом капелом коју је као захвалницу подигао Лаодикијана, поставши хришћанин, будући да му је ћерка оздравила захваљујући том извору. Место постаје познато као ходочасничко, што је разбеснело пагане који ће покушати да га потопе. Уништење светиње спречиће арханђел Михаил тако што ће ударити штапом о земљу, где ће се отворити рупа и однети сву воду коју су пагани усмерили ка светињи.⁶⁸ То је основа приче, илустроване касније најчешће као део циклуса посвећеног арханђелу Михаилу, али и појединачно. Једна од најстаријих сачуваних представа Чуда у Хони налази се управо на литијском крсту из колекције Думбартон Оакс у Вашингтону из периода између 11. и 12. века (сл. 9).⁶⁹

⁶³ На празник арханђела Михаила обичај је да се читају делови из Апокалипсе, *Stepanov, Venerating St. Michael the Archangel*, 44, такође види, *Magdalino, The Year 1000 in Byzantium*, 233–270; *Magadailno, The End of Time in Byzantium*, 119–133.

⁶⁴ *Walter, Warrior Saints in Byzantine Art*, 277, 282–283.

⁶⁵ *Габелић, Циклус Арханђела*, 25–29.

⁶⁶ *Ramsay, The Cities and Bishoprics of Phrygia*, 213–216; *Gabelić, The Iconography of the Miracle*, 95.

⁶⁷ *Peers, Subtle bodies*, 143, напомена 41; *Gabelić, The Iconography of the Miracle*, 95.

⁶⁸ О тумачењу легенде, види *Peers, Subtle bodies*, 143–193.

⁶⁹ Старија је сцена Чуда у Хони из Менолога Василија II с краја 10. века, види, *Габелић, Циклус Арханђела*, 103–105. За крст види, *Cotsonis, Byzantine Figural Processional Crosses*, 81–83; *Gabelić, The Iconography of the Miracle*, 97; *Jenkins, Kitzinger, A Cross of the Patriarch Michael Cerularius*, 235–249.

Сл. 9. Део крста са представом Чуда у Хони, 11–12. век,
колекција Думбартон Оакс, Вашингтон

У текстовима легенди о Чуду у Хони арханђела Михаила називају архистратигом,⁷⁰ што се сасвим поклапа и са натписом на крсту из Жакуле. Помињање чуда у Хони упућује на молитве архистратигу небеске војске и позивање на његово најзначајније чудо и заштиту. Могуће је да је крст представљао вотивни дар који упућује на захвалност за извојевану победу. Такође, крст је могао имати и апотропејско значење, а архистратиг се помиње и у молитвама за заштиту у предстојећим биткама. Остаје непознаница да ли је крст припадао неком византијском достојанственику и да ли је био намењен некој цркви на подручју јужне Далмације. На основу натписа на аверсу на хоризонталним крацима крста, тешко је извести одређени закључак. Наиме, ту је исписано ó āřβα

⁷⁰ Peers, *Subtle bodies*, 178–179; Габелић, *Циклус Арханђела*, 104.

| λιότ(ης), што највероватније указује на топографски појам из кога је изведен, упућујући, можда на место цркве којој је крст дариван, посвећене, највероватније, Светом Михаилу. Постоји могућност да је име места везано и за порекло дародавца крста.⁷¹ Нажалост, не постоје нама познати грчки извори који би потврдили такву могућност.

Интересантно је поменути и однос између Светог Михаила и Светог Ђорђа. Наиме, у неким апокрифним текстовима који се односе на легенде о Светом Ђорђу приметно је присуство арханђела Михаила, који или помаже Светом Ђорђу или, као у визији епископа Теодосија, јаше упоредо са њим на белом коњу.⁷² Један каснији грчки текст из 15. века помиње улогу Светог Ђорђа у спречавању пљачкања ходочасника на путу за светилиште у Хони.⁷³ Таква интеракција два светитеља је посебно значајна за случај крста из Жакуле – није искључено да је, посвећен архистратигу Михаилу, заиста био намењен цркви посвећеној Светом Ђорђу, поред које је и пронађен.

Тако на основу доступних података можемо само закључити да је крст очито настао у периоду између 11. и 12. века и да је, највероватније, потекао из неке византијске радионице. Свакако припада литијском капљичастом типу крста и на основу натписа може се претпоставити да је био вотивни дар посвећен архистратигу Михаилу. Оно што нам остаје непознато и може бити материјал за неку нову студију јесте питање којој цркви или манастиру је крст био намењен и како је доспео на подручје Жупе дубровачке.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- ADB, III – 3, *Acta Visitationis Archidiocesis Ragusina* (1679 – 1682)
- Constantine VII Porphyrogenetos, *De Ceremoniis* (The Book of Ceremonies), with the Greek edition of the *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (Bonn, 1829), translated by *A. Moffatt, M. Tall*, Canberra 2012.
- Kecharitomene: *Typikon of Empress Irene Doukaina Komnene for the Convent of the Mother of God Kecharitomene in Constantinople*, Byzantine monastic foundation documents: a complete translation of the surviving founders' *typika* and testaments, edited by *J. Thomas, A. Constantinides Hero*; with the assistance of *G. Constable*; translated by *R. Allison et al.*, *Dumbarton Oaks studies* 35, Washington, D.C. 2000, 649–724.

⁷¹ Најближа локација могућег порекла на основу имена је место Арвали у Турској провинцији, данас Багсарај, 26 км од округа Бурдур, *Tabula Imperii Byzantini* 8, 457.

⁷² *Wallis Budge*, *George of Lydda*, 84–85, 272; *Габелић*, Циклус Арханђела, 35.

⁷³ *Saint Thècle, Saints Côme et Damien, Saints Cyr et Jean* (extraits), *Saint Georges*, 316–320; *Габелић*, Циклус Арханђела, 35.

- Pakourianos: Typikon of Gregory Pakourianos for the Monastery of the Mother of God Petritzonitissa in Backovo, Byzantine monastic foundation documents: a complete translation of the surviving founders' typika and testaments, edited by *J. Thomas, A. Constantinides Hero*; with the assistance of *G. Constable*; translated by *R. Allison et al.*, *Dumbarton Oaks studies* 35, Washington, D.C. 2000, 507–563.
- Saint Thècle, Saints Côme et Damien, Saints Cyr et Jean (extraits), Saint Georges, traduits et annotés par *A.J. Festigière*, Paris 1971

Литература – Secondary Works

- Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century: Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977, Through February 12, 1978, edited by *K. Weitzmann*, New York 1979.
- Boeck N. E.*, *Imagining the Byzantine Past. The Perception of History in the Illustrated Manuscript of Skylitzes and Manasses*, Cambridge 2015.
- Bouras L.*, *The Reliquary Cross of Leo*, in *Byzantium and the Classical Tradition*, edited by *M. Mullet, R. Scott*, Birmingham 1981, 179–191.
- Byzantine Art a European Art*, Athens 1964.
- Byzantine Art in the Collection of Soviet Museums*, edited by *A. Bank*, New York 1978.
- Byzantium at Princeton. Byzantine Art and Archaeology at Princeton University*, edited by *S. Ćurčić, A. Sta. Clair*, Princeton 1996.
- Byzanz: Pracht und Alltag: Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland*, Bonn, 26. Februar bis 13. Juni 2010, München 2010.
- Callahan D. F.*, *Cult of St. Michael the Archangel and the Terrors of the Year 1000, The Apocalyptic Year 1000: Religious Expectation and Social Change, 950–1050*, edited by *R. Landes, A. Gow, D. C. Van Meter*, Oxford 2003, 181–204.
- Cotsonis A. J.*, *Byzantine Figural Processional Crosses*, Washington D. C. 1994.
- Cruikshank Dodd E.*, *Three Early Byzantine Silver Crosses*, *Dumbarton Oaks Papers* 41 (1987) 165–179.
- Der Nersessian S.*, *Remarks on the Date of the Menologium and the Psalter Written for Basil II*, *Byzantion* 15 (1940/41) 100–125.
- Gabelić S.*, *The Iconography of the Miracle at Chonae. An Unusual Example from Cyprus*, *Zograf* 20 (1989) 95–103.
- Galvaris G.*, *The Cross in the Book of Ceremonies by Constantine Porphyrogenitus*, *Thumiana à la mémoire de Laskarina Boura*, Athens, 1994, 1–95.
- Hostetler B.*, *The Art of Gift-Giving: The Multivalency of Votive Dedications in the Middle Byzantine Period* (MA, Thesis, Florida State University 2009).
- Jenkins J. H. R., Kitzinger E.*, *A Cross of the Patriarch Michael Cerularius with an Art-Historical Comment* *Dumbarton Oaks Papers* 21 (1967) 235–249.
- Kantorowicz E.*, *The King's Advent and the Enigmatic Panels in the Doors of Santa Sabina*, *Art Bulletin* 26 (1944) 207–231.
- Kazhdan A.P., Epstein A. W.*, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley 1985.
- Lučić J.*, *Toponimija dubrovačkog područja do doseljenja Slavena. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12 (1987) 169–173.
- Lupis B. V.*, *O ophodnom križu kapljicaštog tipa iz Župe dubrovačke*, *Župski zbornik* II (1996) 65–77.
- Macan T.*, *Crkve na području Župe velike*, *Zbornik Župe dubrovačke* I (1985) 17–37.
- Magdalino P.*, *The End of Time in Byzantium, Endzeiten: Eschatologie in den monotheistischen Weltreligionen*, edited by *W. Brandes, F. Schmieder*, Berlin 2008, 119–133.

- Magdalino P.*, The Year 1000 in Byzantium, *Byzantium in the Year 1000*, edited by *P. Magdalino*, Leiden 2003, 233–270.
- Mango M.M., Bouras L.*, Bronze, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, editor in chief *P.A. Kazhdan*, New York, Oxford 1991, I, 326–327.
- Mango C.*, Byzantine Epigraphy (4th to 10th centuries), edited by *D. Harlfinger, G. Prato*, *Paleografia e codicologia greca. Atti del II Colloquio internazionale* (Berlino-Wolfenbuttel, 17–21 ottobre 1983), I–II, Alessandria 1991.
- Mango C.*, La croix dite de Michel le Cerulaire et la croix de Saint-Michel de Sykéon, *Cahiers archéologiques* 36 (1988) 41–49.
- Mango C.*, Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul, *Dumbarton Oaks Studies* 8, Washington D.C. 1962.
- Marković M.*, Notes on a Byzantine Processional Cross from the George Ortiz Collection, *Zograf* 30 (2004–2005) 33–52.
- Milanović Lj.*, Delivering the Sacred: Representing Translatio on the Trier Ivory, *Perceptions of the Body and Sacred Space in Late Antiquity and Byzantium*, edited by *J. Bogdanović*, Routledge 2018, 106–123.
- Milanović Lj.*, The Politics of Translatio: the Visual Representation of the Translation of Relics in the Early Christian and Medieval Period, The Case of St. Stephen, (PhD thesis, Rutgers University, New Brunswick 2011).
- Mundell Mango M.*, Silver from Early Byzantium. The Kaper Koraon and Related Treasures, Baltimore 1986.
- Peers G.*, Subtle bodies: Representing Angels in Byzantium, Berkeley 2001.
- Perkić M.*, Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj, *Starohrvatska povjest III serija* 35 (2008) 63–122.
- Ramsay M. W.*, The Cities and Bishoprics of Phrygia, Oxford 1895.
- Rhoby A.*, Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung, Band 1, Wien 2009.
- Rohland P.*, Der Erzengel Michael, Arzt und Feldherr: zwei Aspekte des vor- und frühbyzantinischen Michaelskultes, Leiden 1977.
- Sandin A. K.*, Middle Byzantine Bronze Crosses of Intermediate Size: Form, Use and Meaning (Ph.D. Thesis, Rutgers, The State University of New Jersey, New Brunswick, 1992).
- Schaller A.*, Der Erzengel Michael im Frühen Mittelalter: Ikonographie und Verehrung eines Heiligen ohne Vita Bern, New York 2006.
- Scott D. A., Podany J.*, Ancient Copper Alloys: Some Metallurgical and Technological Studies of Greek and Roman Bronzes, Small Bronze Sculptures from the Ancient World, papers delivered at a symposium organized by the departments of Antiquities and Antiquities Conservation and held at the J. Paul Getty Museum, March 16–19, 1989, Malibu Ca. 1990, 31–60.
- Sanis M.*, Santuari e culto di S. Michele nell'Italia centrale, Culto e santuari di san Michele nell'Europa medievale. Culte et sanctuaires de saint Michel dans l'Europe médiévale, edited by *P. Bouet, G. Otranto, A. Vauchez*, Bari 2007, 241–280.
- Ševčenko I.*, On Pantoleon the Painter, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 21 (1972) 241–249.
- Spineto N.*, Il simbolismo della croce nelle religioni, *La Croce. Iconografia e interpretazione* (secoli I-inizio XVI), Vol. 1, edited by *B. Ulianich*, Napoli 2007, 75–87.
- Stepanov T.*, Venerating St. Michael the Archangel in the Holy Roman Empire and in Bulgaria, 10th–11th Centuries: Similarities, Differences, Transformations, *Medieval worlds* 3 (2016) 41–64.
- Tabula Imperii Byzantini* 8, Lykien und Pamphylien, vol. 2, edited by *H. Hellenkemper, F. Hild*, Wien 2004.
- Taft R.*, The Pontifical Liturgy of the Great Church According to a Twelfth-Century Diataxis in Codex British Museum Add. 34060, I–II, *Orientalia Cristiana Periodica* 45–46 (1979–1980) 279–307.
- Teteriatnikov N.*, The True Cross Flanked by Constantine and Helena. A Study in the Light of the Post-Iconoclastic Revaluation of the Cross, *Δελτίον ΧΑΕ* 18 (1995) 169–188.
- Tsamakda V.*, The illustrated chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid, Leiden 2002.

- Tulić D., Kudiš N.*, Opatska riznica, katedrala i crkve grada Korčule, Korčula 2014.
- Underwood A. P.*, Notes on the Work of the Byzantine Institute in Istanbul: 1954, *Dumbarton Oaks Papers* 9/10 (1956) 291–300.
- Vryonis S., Jr.*, The Will of a Provincial Magnate, Eustathius Boilas (1059), *Dumbarton Oaks Papers* 11 (1957) 263–277.
- Wallis Budge A. E.*, George of Lydda, A Study of the cults of St. George in Ethiopia, London 1930.
- Walter C.*, Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition, Aldershot 2003.
- Wulff O.*, Altchristliche und Mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke I, Berlin 1909.
- Žeravica Z., Kovačić Lj., Perkić D., Brailo P.*, Arheološka baština Župe dubrovačke, Dubrovnik 2007.
- Габелућ С.*, Циклус Арханђела у византијској уметности, Београд 1991. [*Gabelić S.*, Ciklus Arhandela u vizantijskoj umetnosti, Beograd 1991, 20–30].
- Дончева-Петкова Л.*, Средновековни крстове енколпиони от България Национален археологически институт и музей (IX–XIV в.) – БАН, София 2011 [*Doncheva-Petkova, L.*, Srednovekovni krstove-enkolpioni ot Bŭlgariia (IX–XIV v.) – BAN, Sofia 2011].
- Καραγιάννη Φ.*, Μεταλλικοί Σταυροί της Πρώιμης και Μέσης Βυζαντινής Περιόδου σε ιδιωτική συλλογή in *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο, επιμέλεια Β. Κατσαρός, Α. Τούρτα*, Αθήνα 2015, 193–204 [*Karagianni F.*, Metallikoi Stavroi tis Prōimēs kai Mesēs Vizantinēs Periodu se idiōtikē sillogē in, Aphierōma ston akadēmaiko Panagiōtē L. Vokotopoulo, epimeleia V. Katsaros, A. Tourta, Athēna 2015, 193–204].
- Марковић М.*, Представе Св. Павла Кајумског и Св. Никите Гота на византијском литијском крсту из збирке Џорџа Ортиза у Женеви, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 2000, 487–512 [*Marković M.*, Predstave Sv. Pavla Kajumskog i Sv. Nikite Gota na vizantijskom litijskom krstu iz zbirke Džordža Ortiza u Ženevi, Treća jugoslovenska konferencija vizantologa, Kruševac 2000, 487–512].
- Тотев К.*, Константинополски процесийни крстове от Средновековна България, Проблеми на изкуството 3 (2002) 25–33 [*Totev, K.*, Konstantinopolski procesijni kraslove ot Srednovekovna Balgarija, Problemi na izkustvo 3 (2002) 25–33].
- Ферлуја Ј.*, Византијска управа у Далмацији, Београд 1957.

Vinicije B. Lupis

Institute of Social Sciences “Ivo Pilar,” regional center Dubrovnik
vinicije.lupis@pilar.hr

Ljubomir Milanović

Institute for Byzantine Studies, SASA, Belgrade
milanovic.ljubomir@gmail.com

THE BYZANTINE PROCESSIONAL CROSS FROM ŽUPA DUBROVAČKA

The Church of St. Nicholas in Žakula holds a Byzantine processional cross dating from the 6th–10th centuries. The bronze cross is of intermediate size, 25, 8 cm in height and 21 cm in width. The cross belongs to the so-called tear-shaped type whose outer corners end with tear-shaped projections or serifs. All four arms bear inscriptions both on the obverse and the reverse. The inscriptions are engraved in Greek, majuskule, with accents and ligatures. The obverse of the upper part of the vertical arm reads: ὁ ἀρχι (στράτηγος); the lower portion states: Μηχ (αἱ) λ. The obverse of the horizontal is engraved with the words: ὁ ἀρβα | λιότ (ης). The reverse of the upper

vertical arm reads: ὁ ἄρ (χιστράτηγος) or ἄρ (χάγγελος), and on the lower: μηχ (αήλ). On the horizontal arm of the reverse, reading from left to right, one finds: ὁ εν τ (αις) | χον (ες). At vertical member ends with a socket into which a shaft or other support could be inserted in order that it could be carried in processions; this element was probably added in a later period.

Subsequent research has found that a bronze cross was excavated in the 1920s at the archeological site of the church of St. George near the town of Petrač in Župa dubrovačka. Ancient and early medieval remains, whose existence can be traced from the 2nd–3rd centuries and up to the 12th century, were discovered at this site. Excavation of Byzantine coins found at this location confirm that the burial site by the church of St. George was most active between the 10th–12th centuries. An inscription in Glagolitic script was discovered, likely dating from the 11th century, which addresses the construction of the church of St. George.

Accents and spiritus were used on the engraved inscription of the cross. Considering the fact that their use does not appear on epigraphic monuments before the 11th century, we may take this date as the *terminus post-quem* for the cross's construction. Based on archaeological evidence and burial remains at the site of the church of St. George, it follows that the graveyard was most likely formed during the 10th–12th centuries. The exterior of the present church of St. George, which is a modern construction, integrated architectural fragments from the old church discovered in its vicinity. Based on an analogy with similar monuments from the Župa dubrovačka region, these fragments can be dated to between 10th–11th century. This certainly indicates that there was an older church in the cemetery, which was probably active between the 10th–12th centuries. If the cross was really excavated at this site, then we can assume that it could not have been made after the 12th century, which determined the *terminus ante quem* of the cross itself.

Crosses were frequently donated to churches and monasteries after the iconoclastic period, most often by prominent donors. They were worn in certain ceremonies and processions. Each church needed at least one processional cross, and most of them had several. In the Middle Byzantine period, this phenomenon of donation influenced the iconography as well as the character of the inscription that appeared on the crosses. The inscription on both sides of the cross from Žakula addresses the Holy Archistrategos or Archangel Michael. As we have seen, the obverse of the cross is inscribed: ὁ ἄρχι (στράτηγος), which unambiguously indicates the name of the Archistrategos. The reverse, only states: ἄρ (χιστράτηγος), referring to either word: Archistrategos or Archangel ἄρ (χάγγελος). This is not surprising given that Archangel Michael is respected both in the East and in the West of the Christian world. Particular emphasis should be placed on the spread of his cult in Byzantium, where many churches were dedicated to him, and where the state and church dignitaries, as well as the rulers themselves, often regarded him as a protector. He is often represented both in monumental art and smaller objects of applied art.

The connection with Archistrategos Michael is emphasized in another part of the cross's inscription. Namely, on the horizontal arm of its obverse where one finds engraved: ὁ ἐν τ (αῦς) | χον (ες), which references the legend of the Miracle at Chonae in which Michael is portrayed as an Archistrategos. In the city of Chonae in Asia Minor hosted the great sanctuary that was the center of pilgrimage and celebration of the cult of the Holy Archangel Michael until the late 12th century. The inscription mentioning of the Miracle at Chonae refers to prayers to the Archistrategos, the Supreme Commander of the Heavenly Army and invokes one of his most important miracles. The cross may also have been a votive gift demonstrating the gratitude of a donor for victory in a battle. Also, the cross could have an apotropeic connotation, and the mention of the Archistrategos could allude to prayers for protection in the upcoming battles.

It remains unknown whether the cross belonged to a Byzantine dignitary and whether it was intended for a church in the southern Dalmatian region. The inscription on the obverse of the horizontal arm ὁ ἀρβα | λιότ (ης), is difficult to decipher. The name ἀρβαλιότης most likely derived from the topographical term that possibly indicates the location of the church to which the cross was donated, which was probably dedicated to St. Michael. It is also possible that the name of the place indicates the origin of the cross' donor. Unfortunately, there are no Greek sources to confirm this possibility.

Thus, on the basis of the available data, we can only conclude that the cross was likely manufactured in the period between 11th–12th centuries in a Byzantine workshop. The cross certainly belongs to the processional, tier-shaped type and, based on the inscription, we can assume that it was a votive gift dedicated to the Archangel Michael. What remains unknown for the present, and could be the material for a new study, is the location for which the cross was produced for and how it reached the area of the Župa dubrovačka.